

Zokirjon MO'MINOV,
Namangan davlat universiteti Sotsiologiya fanlari bo'yisha falsafa doktori (PhD)

Dots N.Kodirov taqrizi asosida

ZAMONAVIY SOTSILOGIYADA IJTIMOY MOBILLIK NAZARIYASI VA METODOLOGIYASI

Annotatsiya

So'nggi o'n yillikda ijtimoiy fanlarda odamlar, ob'ektlar, ularning munosabatlari va dinamikasidagi ma'lumotlar harakatining birligida mobillikni tahlil qilish yondashuvi ishlab chiqildi. Bu tadqiqotlar globallashtiruv, kommunikatsiyalar, migratsiya, chegaralar muammolari, turizm, madaniy geografiya, muomalalar antropologiyasini o'rganishning bir qator jihatlar bilan mos keladi, lekin ko'lam, yo'nalishi va metodologiyasi bir-biridan farq qiladi. Mobillikning nazariy tushunchasi uning moddiy amaliyotlariga, kommunikativ mobillikka, harakatga yordam beradigan yoki to'sqinlik qiladigan infratuzilma va boshqaruv tizimlariga, harakat yoki dam olishga berilgan tasavvurlar, mafkuralar va ma'nolarga qaratilgan. Ijtimoiy mobillik nazariyasi va metodologiyasini keng ochib berish hamda mamlakatimiz ravnaqi va kelajak avlod uchun ijtimoiy mobillik konsepsiyasini yaratish hozirgi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylanishi lozim.

Kalit so'zlar: Sotsial, ijtimoiy mobillik, harakat, nazariya, amaliyot, metod, shaxs, stratifikatsiya, marginal, qatlam.

СОЦИАЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОЛОГИИ ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

Аннотация

В последнее десятилетие в социальных науках получил развитие подход к анализу мобильности в единстве информационного движения людей, объектов, их отношений и динамики. Эти исследования совместимы с рядом аспектов изучения глобализации, коммуникаций, миграции, пограничных проблем, туризма, культурной географии, антропологии транзакций, но различаются по объему, направленности и методологии. Теоретическое понимание мобильности сосредоточено на ее материальных практиках, коммуникативной мобильности, инфраструктуре и системах управления, которые облегчают или препятствуют движению, а также на представлениях, идеологиях и значениях, связанных с движением или отдыхом. Широкое раскрытие теории и методологии социальной мобильности и создание концепции социальной мобильности для развития нашей страны и будущего поколения должны стать одной из актуальных задач сегодняшнего дня.

Ключевые слова: Социальная, социальная мобильность, движение, теория, практика, метод, человек, стратификация, маргинал, слой.

SOCIAL MOBILITY IN MODERN SOCIOLOGY THEORY AND METHODOLOGY

Annotation

In the last decade, the social sciences have developed an approach to the analysis of mobility in the unity of the information movement of people, objects, their relations and dynamics. These studies are compatible with a number of aspects of the study of globalization, communications, migration, border issues, tourism, cultural geography, transaction anthropology, but differ in scope, focus and methodology. The theoretical understanding of mobility focuses on its material practices, communicative mobility, infrastructure and control systems that facilitate or hinder movement, as well as representations, ideologies and meanings associated with movement or recreation. A wide disclosure of the theory and methodology of social mobility and the creation of a concept of social mobility for the development of our country and the future generation should become one of the urgent tasks of today.

Key words: Social, social mobility, movement, theory, practice, method, person, stratification, marginal, layer.

Kirish. Ijtimoiy mobillik - bu shaxsning bir ijtimoiy qatlamdan ikkinchisiga o'tishi yoki bir xil ijtimoiy guruh ichida harakatlanishi hodisasi[1]. Ijtimoiy mobillik hayotning ajralmas qismi bo'lib, ko'plab mashhur etaklarga, shuningdek, filmlar va teleko'rsatuvlarga asos bo'lgan.

Ushbu kontsepsiya 1927 yilda rus va amerikalik sotsiolog P. Sorokin tomonidan ijtimoiy tabaqalanish haqidagi ishida kiritilgan. Bu atama dastlab Amerika ilmiy hamjamiyatida tan olingan, keyin esa butun dunyoga tarqaldi. Shunday bo'ldiki, olim ijtimoiy mobillik nazariyasini o'z misoli bilan tasdiqladi: u Rossiyaning chekkasida ota-onasiz o'sdi va keyinchalik xalqaro ilmiy doiralarda mashhur shaxsga aylandi.

"Mobillikni o'zgarishi" ularning immobillik (harakatsizlik) bilan aloqasini, shuningdek, tengsizliklarning siyosiy, axloqiy o'lchamlarini ta'kidlaydi[2]. Ushbu yondashuv nafaqat mobillik, texnologiya va amaliyotning

tarixiy va zamonaviy jarayonlarini kuzatadi, balki ularning me'yoriy tomonini (barqaror mobillik va mobillanish huquqi uchun mobil) va mobil bo'lish imkoniyatlarini ham tanqid qiladi. Mobillikni o'rganish nazariy an'analarni, metodologik yondashuvlarni, gnoseologiyani va hatto dunyo ontologiyasini birlashtiradi, shuning uchun ham ba'zida "mobillikning yangi paradigmasi" haqida gapiriladi[3]. Sotsiologiyada "mobillik" atamasi shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy sinflar va ijtimoiy guruhlar ierarxiyasidan yuqoriga yoki pastga ko'tarilgan "ijtimoiy mobilligi" sifatida tushunilgan[4]. An'analardan farqli o'laroq, yangi transdisiplinar soha odamlar, ob'ektlar, ma'lumotlar, tasvirlar va kapitalning mobilligi makonini qamrab oldi; infratuzilmalarni, mobillanish vositalarini, dasturiy ta'minotni o'rganish. Shunday qilib, u sotsiologiyaning bir qator sof "ijtimoiy" muammolarini (tengsizliklar, kuchlar, ierarxiyalar), geografiyaning makon muammolarini (hudud, chegaralar, o'lchamlar) antropologiya,

aloqa tadqiqotlari (diskurslar, tasvirlar, sxemalar) muammolari bilan bog'laydi, ularning har birini birgalikdagi ma'nolar, ob'ektlarning o'zaro bog'liq ontologiyasi bilan moslashtiradi. A. de Tokvil va E. Dyurkgeymdan boshlab, sotsiologiya ijtimoiy mobillik, ijtimoiy o'zgarish va ijtimoiy barqarorlikka o'tdi. P.A.Sorokinning "Sotsialnaya mobilnost" kitobida sotsial mobillik AQShda ijtimoiy tuzilma va stratifikatsiyaga katta ta'sir ko'rsatishi ochib berildi.

Ijtimoiy mobillikning asosiy turlari: Gorizonttal va vertikal.

Gorizonttal mobillik bilan ijtimoiy maqom o'zgarmaydi. Bir kishi bir guruhdan ikkinchisiga o'tadi, obro'si yoki ish haqi jihatidan o'xshash: bir kichik shahardan ikkinchisiga o'tadi, bir xil lavozimga o'tadi. Misol: savdo menejeri bitta reklama agentligini tark etdi va boshqasiga ishg joylashdi.

Gorizonttal mobillikning quyidagi turlari mavjud:

individual – guruhning mustaqil o'zgarishi;

kollektiv – bir nechta odamlarga tegishli, masalan, butun sanoat yo'qolganda;

geografik – ko'chib o'tishda ijtimoiy mavqe saqlanib qoladi, masalan, masofadan turib ishlaydigan dasturchi qish uchun Osiyoga borishga qaror qildi.

Vertikal mobillik gorizonttal mobillikdan farqli o'laroq, ijtimoiy maqomning o'zgarishiga olib keladi. Bu nafaqat ijobiy oqibatlariga olib kelishi mumkin (eng oddiy - ko'tarilish), balki salbiy (maqomni yo'qotish va pastroq lavozimga o'tish).

Bu erda ikkita tur mavjud: ortib borayotgan - masalan, sotuvchi menejer bo'ldi;

pasayish - masalan, menejer sotuvchiga aylandi.

Vertikal mobillik, shuningdek, bir kishi yoki butun guruhga tegishli bo'lishi mumkin. Misol uchun, butun bir bo'lim yuqori lavozimlarga ko'tarilishi mumkin.

Ijtimoiy qatlamlar boshqacha tarzda qatlamlar deb ataladi. Stratifikatsiya - bu jamiyatning biror narsa bilan birlashtirilgan guruhlariga bo'linishi: bu kasb, ta'lim, daromad, hokimiyatga ega bo'lishi mumkin. Qatlamlar vakillari odatda o'xshash turmush tarzini olib boradilar, o'xshash imkoniyatlarga ega. Tarixiy nuqtai nazardan, qatlamlar kastalar, mulklar, sinflardir.

Mobillik va tabaqalanish bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Harakatlanish jarayonida odam qatlamlar orasida harakat qiladi yoki shu guruh ichida bo'ladi. Uchta qatlam darajasi mavjud:

eng yuqori – siyosiy rahbarlar, taniqli olimlar, yirik tadbirkorlar, zavod egalari;

o'rta kompaniya rahbarlari, ishbilarmonlar, mutaxassislar;

eng past marginal, qashshoqlik chegarasidan past bo'lgan odamlardir.

Stratifikatsiya jamiyatda yuzaga kelgan tengsizlikni va ijtimoiy ahamiyatga ega resurslarga turlicha kirishni aks ettiradi.

Marginallik bu, qoida tariqasida: jamiyatdagi avvalgi mavqeini yo'qotdi;

sharoitga ko'ra o'zi ko'nikkan faoliyat bilan shug'ullana olmaydi;

ular o'zlari yashayotgan muhitga, jamiyatda qabul qilingan madaniyat va me'yorlarga moslasha olmaydi;

ko'pincha o'zini passiv yoki oldindan aytib bo'lmaydigan, ba'zi hollarda hatto tajovuzkor tutadi, ko'pincha ularning xatti-harakati deviant deb ataladi.

Marginallashuv bilan ba'zi odamlar o'zlarini jamiyatdan tashqarida yoki chekkada topadilar. Xavf ostida zaif va, qoida tariqasida, kambag'allar, jamiyat oldiga qo'yadigan qiyinchiliklarni engish qiyin: uysizlar, ishsizlar, nogironlar, giyohvandlar.

Marginallikning eng keng tarqalgan sabablari orasida chet elga ko'chib o'tish, ishdan bo'shatish, pul, mulkni yo'qotish, pul topish imkoniyatlari va jamiyat tomonidan qabul qilingan qadriyatlarni yo'qotish kiradi. Masalan, ozodlikdan mahrum qilish joylarida, mehribonlik uylarida yoki boshpanalarda marginallik tez-tez uchraydi.

S. Lipset va R. Bendiks tomonidan ijtimoiy mobillikni "... jamiyatdagi jarayonlar, bu orqali shaxslar bir pozitsiyadan ikkinchisiga o'tishlari - umumiy konsensus o'ziga xos ierarxik qadriyatlar bilan ta'minlangan pozitsiyalar"[5] deb ta'riflagan. Sotsial mobillikni o'rganishda biz shaxslarning ma'lum darajadagi lavozimlardan ijtimoiy tizimdagi yuqori yoki past lavozimlarga o'tishini tahlil qilamiz. Geografik mobillik tadqiqotlari ma'lum kichik sohalar bilan cheklangan. T. Kressuell o'z asarlarida: Migratsiya, mehnat, shahar jamoalari mobillikni A nuqtadan B nuqtaga o'zaro harakat sifatida ta'riflaydi[6]. Ijtimoiy mobillikka (va barcha pozitivistik empirizmga) tizimli yondashuvlar hali ham mobillik so'zining ma'nosini tushunishga ta'sir qiladi. Ammo boshqa sotsiologik an'analr ijtimoiy tajribaga va fazoviy mobillikning oqibatlariga, ayniqsa Chikago maktabi va ba'zi sotsiologlar asarlariga ko'proq e'tibor beradi. 1920-yillar sotsiologlari shaharlarga ko'chib kelganlarning guruh mobilligini, shahar va shahar atrofi aholisining kunlik mobilligini ko'rib chiqdilar. R. Park, E. Burges va boshqalar shaharlarning o'sishi bilan bog'liq bo'lgan tengsizlik va beqarorlikning salbiy oqibatlarini o'rgandilar. Ular mobillikni o'sishi uchun asosiy turki, odamlarning "moslashish" qobiliyati deb hisoblashgan. G. Simmel nazariy jihatdan «shahar metabolizmi» va muomalaning ahamiyatini zamonaviy shahar hayotining asosiy jihatlari, jumladan, odamlar va pullarning mobilligi sifatida tushundi[7]. Mobillik nazariyasi tanqidiy nazariyaning marginallashuvi va sotsiologiyaning amaliy yo'naltirilgan kichik sohalariga parchalanishi tufayli Qo'shma Shtatlardagi sotsiologik oqim asosiy oqimdan tashqarida qoldi. Bir qator falsafiy yondashuvlarga asoslangan mobillik nazariyasi jismlarning, mobilning, makonning o'zaro ta'siri jarayonini tubdan qayta ko'rib chiqdi. Hissiyotlar, ob'ektlar va kinetik faktlarning o'zaro bog'liqligi sifatida mujassamlangan amaliyotlar va harakatda bo'lishi ishlab chiqarishni hisobga olgan holda fenomenologiyaga tayanadi. Uning yondashuvi yurish, haydash, yo'lovchi bo'lish, mobil uslublari, turlari va atrof-muhitga qiziqishni o'z ichiga oladi.

Mobillikka ba'zi yondashuvlar mustamlakachilikdan keyingi nazariya va irqning tanqidiy nazariyalari bilan bog'liq. Bu e'tibor antropologlarning migratsiya, diasporalar, transmilliy fuqarolikni o'rganishi[8], irq, millat, etnik kelib chiqish, jamoa, davlatning statik toifalarini keskin postkolonial feministik tanqid qilishdan kelib chiqqan; Tabiiyki, o'ziga xos landshaftlar va g'oyalar bilan yozilgan irqiy, jins, sinf, jinsiy (intim) mobillik yana kalit bo'ldi. Shunday qilib, mobillikni o'rganish nafaqat odamlarning tana harakati, balki xayoliy, vizual, kommunikativ sayohatlar bilan bog'liq bo'lib, (ba'zi) odamlarga "ko'proq mobil hayot" yashashga imkon beradi yoki ularni keltirib chiqaradi[9]. Globallashuvdan tashqari, ko'chmanchilik, oqimlar. Mobillanishning teskari o'zgarishini 1990-yillarning boshidan boshlab ijtimoiy nazariyaning oqim va oqim metaforalaridan foydalanish bilan aralashtirib yubormaslik kerak.

Vujudga kelayotgan ijtimoiy jarayonlar nazariyotchilar e'tiborini tortdi. M. Kastels "joy oradig'i"dan farqli ravishda "oqim oralig'i" nazariyasi bilan mashhur bo'ldi[10]. Z.Bauman "moddaviylik" va "o'zgaruvchanlik"ni zamonaviy tabiatni, ko'p jihatdan zamonaviylik tarixining yangi bosqichini ifodalash uchun mos metafora sifatida ko'rib chiqish mantiqan to'g'ri keladi, deb hisoblagan[11].

Sheller va Urri yozganidek, "Biz mobillik, ravonlik va o'zgarish dunyosida yangi buyuk rivoyatga intilmayapmiz". Yangi mobillik paradigmasi mobil kontekstini, ijtimoiy

olamning o'troq va ko'chmanchi shakllarini belgilab beradi, bu kontekstdan qanday foydalaniladi, ijtimoiy-texnik va madaniy amaliyotlarda qanday amalga oshiriladi, degan savol tug'iladi.

Mobillik tadqiqotchilari bugungi kunda oqimlar, harakat tezligi, kosmopolitizm yoki ko'chmanchi subyektivlikni afzal ko'rish emas, balki harakat yoki dam olish effektini (ta'sirini) yaratishda fikrlar, amaliyotlar, infratuzilmalarning kuchini kuzatish masalasini ko'tarmoqdalar. Mobillikning yangi paradigmasi haqidagi da'vo shunchaki uning yangiligini tasdiqlamaydi, garchi turli oqimlarning tezligi, intensivligi, texnik taqsimoti hozir har qachongidan ham kuchliroqdir. Agar xarakat va o'zaro harakatsizlik doimo o'zaro bog'langan bo'lsa, u holda mobillik - ham tarixiy, ham zamonaviy hayotning markazidir. Ular har doim o'zaro ta'sirlar va aloqalarning turli shakllarini qo'llab-quvvatlovchi murakkab usullarda qayta tashkil etilgan.

Butunjahon mobillik tizimi odamlarni va narsalarni har qachongidan ham dinamik, murakkab va kuzatuvchanroq harakatga keltiradi, deb ishoniladi. Mavzular majburiy mobillanishning yangi muammolari, uning uzilishlari, ekologiya va iqlim o'zgarishi chegaralari, yangi oldindan aytib bo'lmaydigan xavf-xatarlarga duch keladi. Dunyoning ko'p qismlari mavjud ijtimoiy-texnikaviy mobillik va aloqa tizimlarini tubdan o'zgartirishda etakchilik qilmoqda.

Zamonaviy mobillikning bunday o'zgarishlari ijtimoiy fanlar mazmuni uchun yangi muammolarni keltirib chiqaradi va nazariya va metodologiyada yangi yondashuvlarni talab qiladi. Mobillik haqidagi so'nggi tanqidiy tadqiqotlar e'tiborni kuchning roliga qaratib, tezisning asosiy ma'nosini tasdiqlaydi: "mobillik ham, uning ustidan nazorat ham kuchni aks ettiradi va kuchaytiradi. Mobillik hamma uchun birdek muomalada bo'lmaydigan resursdir" (o'sha erda: 49). Savol mobillik subyektining imtiyozlari haqida emas, balki mobil va dam olish uchun mobillanish nutqlari va amaliyotlarining kuchini ochib berish, "tarmoq kapitali" ning tengsiz taqsimlanishi[12].

Tizimlar, mobillik kapitali, mobil-makon. Mobillik tadqiqotchilari "moddiylikning aylanishi" va "fazoning aylanishi"ga jiddiy yondashgan.

J. Urrining ta'kidlashicha, mobillik tizimlarining murakkab tabiati ko'plab to'xtashlar, to'xtashlar, ko'pincha boshqa narsalarning oqishini ta'minlaydigan katta jismoniy shkalalar natijasidir. Harakatlanmaydigan moddiy olamlarning o'zaro bog'liq (va uzluksiz) tizimlari (uzatuvchilar, stantsiyalar, aeroportlar, docklar, fabrikalar) mavjud bo'lib, ular ishchi kuchini, kapitalni safarbar qiladi - joylar va masshtablarning o'zgarishini fazoviy ravishda belgilaydi.

Harakatlanish imkoniyatlari "mobillilik" tushunchasi orqali "shaxs tomonidan, mobil bilan bog'liq imkoniyatlar guruhini o'zlashtirish va ulardan foydalanish usuli" sifatida tahlil qilinadi[13]. Harakatlanmasdan yuqori darajadagi mobillikka ega bo'lish mumkin. Ko'chma subyekt ko'plab harakatlarda jismonan ishtirok etishi mumkin, imkoniyatlar, vakolatlar, tanlov nuqtai nazaridan past mobillikka ega, ayniqsa harakat majburiy bo'lsa (bola ajrashgan ota-onalar o'rtasida ko'chib o'tgan bo'lsa). Keling, "mobillik kapitali" tushunchasiga murojaat qilaylik – bunda qobiliyat va malakalarning teng taqsimlanmaganligi, jismoniy, ijtimoiy va siyosiy harakat uchun imkoniyatlar mavjudligi muhim o'rin tutadi. Bu erda huquq tuzilmalari kim va nima harakat qila olishi (yoki qilmasligi) qanday tartibga solinganligi ayniqsa muhimdir. Kapitalning tengsiz mobilligi globallashuv va urbanizatsiya jarayonlarida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu erda tadqiqotchilar "shahar huquqi", "shaharda yashash huquqi"[14], adolatga utopik umid va odamlarning mobillik huquqining universalligi bilan shakllangan makon va vaqtga yondashuvlarni o'rganadilar.

Urrining fikricha, "barcha tizimlar dinamik va protsessual hisoblanib, favqulodda ta'sirlar va tizimli qarama-qarshiliklarni yaratadi, ayniqsa ijobiy qayta aloqa mexanizmlari orqali"[15]. Ya'ni, mobillik nazariyasi moddiylik bilan chuqur ildiz otgan va ijtimoiy nazariyaning an'analardan uzoqlashib, inson vakolatiga nisbatan tuzilishga yo'naltirilgan holda murakkab tizimlar nazariyasiga aylanib bormoqda. Mobillik tadqiqotlari bizga dunyoni tuzadigan siyosiy va moddiy munosabatlardan tashqari, asosiy e'tibor ijtimoiy fanning o'ziga - biz u bilan nima qilishimiz va u nima qilishiga qaratilganligini ko'rishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. Bekmurodov M.B. Zamonaviy boshqaruv sotsiologiyasi: Monografiya.-Toshkent: Yoshlar Nashriyot uyi, 2020. –56 b.
2. Kevin Hannam, Mimi Sheller, John Urry. Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings. Mobilities (Taylor & Francis)- Vol. 1, Iss: 1, pp 1-22.
3. Парманов Ф.Я., Сеитов А.П., Пак П.В. и др. Методические рекомендации по проведению социологических исследований. Методическое пособие. - Ташкент: «Fan va texnologiya», 2017
4. M. Sheller, J. Urry The New Mobilities Paradigm. Environment and Planning A 2006, volume 38, pp 207 – 226.
5. M. Sheller. The new mobilities paradigm for a live sociology. Sage Journals Home. Volume 62, Issue 6. First published online May 23, 2014
6. Lipset S. M. Some Social Requisites of Democracy. Economic Development and Political Legitimacy // American Political Science Review. 1959. 53 (1). P. 69–105.
7. T. Cresswell. Mobility in the Modern Western World.. Edition 1st Edition. First Published 2006. eBook Published 18 May 2006. Pub.
8. Georg Simmel. First Sociologist of Modernity. Sage Publications. 1997 pp.1-323
9. Ong, A. (1999). Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality. Durham: Duke University Press.
10. A. Elliott, J. Urry. International library of sociology. Routledge, 2010. ISBN0415480205, 9780415480208. P-27
11. M. Castells. The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell (1996)
12. Z. Bauman. Liquid Modernity and Beyond. Acta Sociologica Vol. 44, No. 3 (2001), pp. 267-275 (9 pages) Published By: Sage Publications, Ltd.
13. A. Elliott, J. Urry. International library of sociology. Routledge, 2010. ISBN0415480205, 9780415480208. P-49
14. Kaufmann, V and Montulet, B (2008) "Between Social and Spatial Mobilities: The Issue of Social Fluidity." In: Canzler, W, Kaufmann, V and Kesselring, S (eds) Tracing Mobilities: Towards a Cosmopolitan Perspective. Farnham and Burlington: Ashgate, pp-37–56.
15. Harvey, D. (2008). The Right to the City. New Left Review, 53, p-23-40